

Надія Шип,
доктор історичних наук

З історії Київської Духовної Академії*

Київська Духовна Академія — найстаріший навчальний заклад в Україні, якому не поталанило на об'єктивне висвітлення його місця в історії освіти і культури, але водночас пощастило, адже, незважаючи на ідейно-політичні колізії, він майже через 70 років після вимушеного закриття відновив свою діяльність. Мова йде про освітній заклад, заснований 1819 р. на базі зреформованої Києво-Могилянської академії, яка виникла двома століттями раніше. Новоутворена духовна академія, підпорядкована св. Синоду, стала складовою загальної освітньої системи Росії поруч з іншими навчальними закладами різного підпорядкування (міністерства народної освіти, військового відомства, приватними тощо), і її торкалися всі соціально-економічні, політичні й культурні події, що відбувалися в Україні в XIX — на початку XX ст. Та після революційних змін 1917 р. Київська духовна академія з ідеологічних міркувань, що базувалися на атеїстичному світосприйманні, опинилася поза законом (1918 р.) і була вилучена з історичного культурно-освітнього пласту. Тому тривалий час історіографія згаданого вищого навчального закладу складалася з публікацій, у тому числі в періодиці, дореволюційних авторів і не поповнилася жодним комплексним спеціальним дослідженням¹. Лише 1981 р. було видано монографію про попередницю Київської духовної

* Стаття подається зі скороченнями (ред.).

академії — Києво-Могилянську академію². 1994 р. в Києві вийшла «Історія церкви та релігійної думки в Україні»³ — перша узагальнююча праця з різноманітного кола конфесійних проблем на всій території України. В ній автори торкаються системи духовної освіти. Побіжно згадується й про Київську духовну академію. На жаль, доводиться констатувати, що цей заклад показано занадто збіднено, розповідь про академію в двох абзацах формує у читача однобічне й непривабливе уявлення про неї⁴.

Неадекватно показана роль Київської духовної академії в культурно-освітньому процесі України і зарубіжними істориками. Так, І. Власовський — автор фундаментальної праці з історії Української Православної Церкви, захопившись перебігом тих культурних збитків, яких зазнала українська нація внаслідок ліквідації автономії України, утисків світської і духовної освіти, майже відмовив академії в праві посісти гідне місце в розвитку національно-церковної культури, назвавши збереження нею деяких традицій богослужіння XVII ст. «тінями забутих предків...» Заради справедливості зауважимо, що автор не мав достатньої джерельної бази для всебічного висвітлення цього питання, а ті публікації, якими він користувався, давали йому певну підставу для вищезгаданого твердження.

Сьогодні можливості для дослідження церковної історії, зокрема освіти, значно розширилися. Предметне ознайомлення з опублікованою літературою і джерелами дозволяє комплексно висвітлити історію єдиного в Україні вищого духовного навчального закладу, його організаційні та навчально-виховні принципи, розкрити роль викладачів і вихованців академії у культурно-релігійному житті, розвитку богословської науки й освіти, підготовці кадрів вищої церковної ієрархії.

Зважаючи на те, що всі названі питання заслуговують на спеціальне ґрунтовне вивчення, автор даного повідомлення порушує найбільш актуальні з них.

Науково-практичний інтерес являє собою розгляд загально-історичної основи цього навчального закладу як продовження традицій Києво-Могилянської академії, що разом становить більш ніж 300-річну еволюцію духовної освіти в Україні.

Київська духовна академія була заснована згідно з реформою духовних навчальних закладів, здійсненою в Росії у 1808—1814 рр. Процес формування відбувався болісно, оскільки, як пише історик Х. Тітов, Києво-Могилянська академія на той час не відповідала вимогам вищої школи і в 1817 р. була закрити⁵. Продовжувала функціонувати лише семінарія, яку через два роки й було перетворено на духовну академію. Семінарське управління 10 червня 1819 р. повідомляло С.-Петербурзьку духовну академію про те, що, згідно з рішенням Комісії духовних училищ про відкриття Київської академії «по закінченні сього навчального року», воно розпочало підготовчу роботу, займається закупівлею та виготовленням меблів тощо⁶.

Урочиста церемонія відновлення діяльності академії, яка носила ім'я П. Могили, відбулася в неділю 28 вересня 1819 р. На Подолі, від Братського монастиря до Києвоподільського Успенського собору, зібралося безліч киян на святкову літургію з нагоди цієї події — розпочалося третє століття в історії вищої духовної освіти в Україні. Згідно із статутом 1814 р. завдання нової Київської академії полягало в підготовці осіб для вищих церковних посад, поширенні освіченості серед духовенства, а також у здійсненні управління духовними училищами.

Як за своїм завданням, так і за складом студентів (в ній мали завершувати освіту переважно діти духовенства) вона набувала характеру сословного навчального закладу, хоч у статуті прямо про це не сказано⁷.

Своє існування як вищий духовний навчальний заклад академія розпочала за важких умов: формалізм у викладанні, старі підручники, нестача професорів. Протягом першого десятиріччя

в ній змінилося 5 ректорів, тоді як за наступні 40 років — 7⁸. Перші викладачі запрошувалися з Москви та Петербурга, але згодом викладацька корпорація поповнювалася своїми випускниками. Деякі з них одночасно служили священниками у парафіях.

Ректор, за статутом, призначався Комісією духовних училищ з числа докторів богослов'я або архимандритів, ігуменів, протоієреїв тієї єпархії, де знаходилася академія.

Першим ректором Київської духовної академії був архимандрит Мойсей Антипов, на долю якого припали найскладніші роки її становлення, як у духовному, так і в матеріальному відношенні⁹. Внутрішнє правління складалося з 4 чол. — ректора, інспектора, обраного з числа професорів і затвердженого Комісією духовних училищ, економа та секретаря. Правління, як колегіальний орган, займалося призначенням і звільненням професорів, видачею атестатів тощо. Одночасно ректор мав особисті повноваження, оскільки решта членів правління перебувала в залежному службовому становищі від нього.

Функціонування академії багато в чому залежало від ректора та митрополичої опіки. У зв'язку з цим варто дещо детальніше спинитися на періоді, коли протекторат над нею здійснював митрополит Євгеній (Болховітінов). Саме тоді закладалися принципові засади духовної освіти в Росії і в Україні зокрема. Митрополитом Київським і Галицьким, а також архимандритом Києво-Печерської Лаври псковський архієпископ Євгеній став згідно з імператорським указом від 24 січня 1822 р. В архівних справах зберігається копія грамоти Олександра I, в якій говориться, що милостію царською Євгеній зводиться на ступінь митрополита, і висловлюється надія на його добру службу, а також сподівання, що під його наглядом Київська академія примножить свої здобутки в справі духовної освіти¹⁰.

Безперечно, Є. Болховітінов, узявши під свою опіку київські духовні навчальні заклади, в тому числі й академію, чимало

зробив у справі піднесення рівня духовної освіти, розвитку наукових досліджень в Україні. Його заслуги в цій справі незаперечні. Коли він з'явився у Києві, академію за характером викладання майже умовно можна було назвати вищою школою¹¹. Зрозуміло, перевага перед іншими дисциплінами тут надавалася філософії і богослов'ю. Останнє формально процвітало, однак студенти не набували глибоких і якісних знань через нестачу посібників і підручників та невисокий рівень викладання, що здійснювалося латинською мовою.

Будучи добре обізнаним з проблемами духовної освіти, Є. Болховітінов ще на початку XIX ст., коли розроблявся проект академічного статуту, пропонував заснувати наукове товариство — прообраз академічної конференції — та педагогічну колегію, тобто наукову і навчальну частини. Приїхавши до Києва, він отримав реальну можливість здійснити свій задум, використовуючи інтелектуальний потенціал найстарішого духовного навчального закладу — Києво-Могилянської академії. З грудня 1823 р. почала діяти академічна Конференція, куди входили дійсні члени (ректор, єпархіальний архієрей, ординарні професори) і почесні (члени Комісії духовних училищ), а з наступного року — цензурний комітет, що складався з трьох виборних дійсних членів Конференції, яка проводила урочисті, приватні та загальні збори (скзамени і присудження наукових ступенів). За журналами засідань Конференції проглядається цілеспрямованість митрополита Євгенія у справі піднесення авторитету Київської духовної академії як осередку церковної науки і освіти.

Науково-кваліфікаційна діяльність Конференції відігравала велику роль у забезпеченні педагогічними кадрами духовних навчальних закладів України. Траплялися випадки, коли Комісія духовних училищ, не погоджувалася з рішенням Конференції і відмовляла у присудженні вченого ступеня. Одного разу

це стало причиною виникнення у членів Комісії духовних училищ підозри щодо недостатньо високого рівня підготовки студентів. Митрополит Євгеній, який тоді перебував у Петербурзі, став на захист Київської академії. В листі до її ректора (1825 р.) він висловив своє невдоволення згаданим інцидентом і зауважив, що попередні тимчасові правителі замислювали навіть знищити Київську академію та обернути її на семінарію, аби світло виходило лише з Петербурга та Москви¹². Як бачимо, митрополит зрозумів одну з причин упередженого ставлення духовного керівництва до цього навчального закладу, хоча, безумовно, траплялися дисертації справді низької якості.

Сам духовний владика глибоко цікавився церковною і цивільною історією та археологією, спонукаючи до цього викладачів і студентів. Свої зусилля, спрямовані на підвищення рівня підготовки вихованців Київської духовної академії, залучення їх до науково-літературної діяльності, митрополит Євгеній доповнював фінансовою підтримкою. Він жертвував чималі суми на заохочення студентів та друкування їх творів, заповів проценти із свого капіталу використовувати на підтримку найбільш вихованців.

Діяльність Є. Болховітінова давала відчутні результати. Так, лише протягом 1835—1837 рр. за поданням Конференції 14 випускників академії отримали ступінь магістра, 8 — ступінь кандидата з правом на магістерство, 31 — такий же ступінь без права на магістерство, помітним стало загальне якісне піднесення рівня викладацьких кадрів. Отже, в особі митрополита Євгенія Київська духовна академія мала досвідченого, впливового і матеріально заможного покровителя, який підносив її авторитет¹³.

Дбаючи про поліпшення навчально-виховного процесу, Є. Болховітінов велику увагу приділяв кадрам. Він відкликав з Петербурзької духовної академії викладача Інокентія Борисова — вихованця Київської академії — і домігся призначення його (1830 р.) ректором цього навчального закладу¹⁴. Новий

ректор мав рідкісний науковий, педагогічний і організаторський хист, що забезпечувало йому успіх і повагу з боку колег та вихованців. Під його керівництвом значно зріс рівень викладання в академії, про що свідчить посилення уваги до вивчення філософії, історії, богослов'я. Сам І. Борисов виявляв зацікавленість тогочасними і віддаленими у часі подіями, зокрема історією Південно-Західної Русі, проблемами унії (у зв'язку з об'єднанням у 1839 р. уніатів і православних) та ін. Новаторством відзначалися лекції І. Борисова з богослов'я і підхід до визначення тем курсових робіт тощо¹⁵. З його безпосередньою участю було засновано журнал «Воскресное чтение», де друкувалися твори викладачів і студентів.

І. Борисов разом з М. Максимовичем — першим ректором університету св. Володимира стояли у витоків історико-археологічного наукового товариства. М. Максимович повідомляв, що ідея створення такого товариства виникла у них на початку 1841 р. Невдовзі любителі старовини зібралися у кн. С.І. Давидова й виклали цю ідею на папері. Інокентій власною рукою написав: «В ім'я Отця і Сина і св. Духа. Амінь. Київське товариство історії та старожитностей словеноруських». Господар вечора накидав програму і назвав дев'ятеро засновників цього товариства: І. Борисов, кн. Давидов, М. Максимович, К. Неволін, київський цивільний губернатор, М. Юзефович, Шодуар, І. Скворцов, Ржевуцький¹⁶.

Навесні 1841 р. І. Борисов виїхав з Києва за призначенням св. Синоду єпископом вологодським. Папери і статут проєктованого товариства були оформлені й передані з Д.Г. Бібіковим до Петербурга, але справа завершилася лише у 1843 р. заснуванням наукової установи під іншою назвою — «Тимчасової Комісії для розгляду стародавніх актів».

І. Борисов досконально знав джерела з історії України, про що, зокрема, свідчать його критичні зауваження на адресу кни-

ги М.В. Закревського «Описание Киева». Варто згадати ще такий штрих: І. Борисов надіслав М. Максимовичу свого вірша, написаного українською мовою (1866 р.)¹⁷.

Інокентій був відомим у всій Росії як неперевершений проповідник, слухати якого у братську церкву приходили не лише кияни, а й приїжджі люди.

З його ім'ям пов'язана важлива подія в історії Київської духовної академії — заміна латини російською мовою у викладанні богослов'я і філософських курсів. Це питання набуло великої гостроти в колах вищого духовенства. Так, київський митрополит Євгеній вважав обов'язковим викладання богослов'я латиною, митрополит рязанський дотримувався такої ж думки, допускаючи застосування російської лише при вивченні практичного богослов'я. Їм заперечував московський митрополит, посилаючись на приклади слабого опанування студентами богословських понять латинською мовою і складності їх перекладу на іншу мову в практичній діяльності. Він пропонував дозволити викладання російською мовою і заохочувати академічних вихованців складати богословські трактати в дусі православної віри, адже латина здавна була мовою язичництва та сучасної західної, а не східної церкви¹⁸. Оскільки аргументи обох дискусуючих сторін були переконливими, богослов'я у духовних навчальних закладах дозволялося викладати і латинською, і російською мовами.

У питанні про визнання й застосування української мови в навчальній практиці та богослужінні зважену позицію займав митрополит київський і галицький Арсеній, що, безперечно, мало велике значення для Київської духовної академії. Лояльно ставлячись до просвітницької діяльності громадянців, митрополит Арсеній дозволяв направляти в недільні школи, де, як відомо, викладання здійснювалося українською мовою, заоновчителів без вимоги будь-якої матеріальної винагороди для них.

Приміром, у Новостроєнській недільній школі працював вихованець духовної академії А. Свидницький. У самій же академії виникла ідея створення недільної школи, подібної до університетської. Митрополит Арсеній звернувся за підтримкою до св. Синоду, наголошуючи на тому, що це було б корисно і для студентів, і для «врівноваження сил, які діють у народній освіті»¹⁹. Але св. Синод на той час уже негативно ставився до недільних шкіл і тому, розглянувши подання Київського митрополита лише через рік (наприкінці 1861 р.), дав неконкретну відповідь²⁰.

Митрополит Арсеній мав власну позицію у дискусії про мову. Він висловив її в листах до протоієрея П.Г. Лебединцева — його «правої руки» в усіх справах київської єпархії, — відповідаючи на кореспонденції останнього з Києва до Петербурга, куди їздив митрополит на засідання св. Синоду в 1862—1876 рр.

На думку митрополита Арсенія, дискусія була недоцільною, оскільки не можна мову робити зброєю політичних ідей, і якщо дехто досить активно намагається застосувати її для збудження ненависті проти так званої московщини, то і росіяни, і українці мають покласти цьому край. «Не про відділення одне від одного нам, слов'янам, думати тепер треба, — писав митрополит, — а про дружну, єдинотайну протидію сукупному тиску Європи, що споконвічно нас не милувала»²¹. Владика вважав, що будь-яка з одноплемінних мов мала стати хоча б у ділових стосунках спільною для всіх слов'ян. Він не говорить, яка саме це має бути мова. Однак, коли у 60-х роках гостро постало питання про організацію народної освіти і мову викладання, працівники духовної академії не лишалися осторонь. Так, на сторінках офіційного друкованого органу академії читаємо, що духовенство в цілому не виступало проти української мови в букварях та книжках для початкової освіти і навіть схвалювало включення до них текстів морально-етичного змісту, написаних українською мовою, але основний учбовий матеріал, на його

думку, мав друкуватися російською книжною мовою. Так писав автор, який не зазначив свого прізвища, але вказав, що він українського роду. Оскільки азбука російська і українська однакові, вважав він, то, вивчившись читати російською, легко засвоїти й українську мову. Необхідність такої постанови навчання мотивувалася тим, що знання російської мови відкриватиме шлях до подальшої освіти, сприятиме обізнаності населення з циркулярами, юридичними актами тощо, які видавалися російською мовою²². Розмірковуючи далі на цю тему, автор зазначав, що Богдану Хмельницькому вдалося зберегти українців як етнічну спільність саме завдяки з'єднанню з північною Руссю. Через наполегливі спроби полонізації українська мова не могла остаточно оформитися, і, що важливо, в XVI ст. книжна українська мова була більше подібна до книжної російської, аніж народної української²³. Виходячи з цього, автор наголошує, що не можна обмежитися у початковій освіті лише українською мовою, а також витіснити з ужитку церковнослов'янську, бо тоді довелося б видозмінювати букварі, оскільки існує багато різновидів українських говорів, а єдиної літературної мови немає. Він вказує також і на політичний бік справи, що полягає, на його думку, у прагненні західного сусіда роз'єднати північну і південну Русь засобом мовного протиставлення, щоб легше відновити своє панування над останньою. У примітці автор повідомив, що дані, отримані з різних місцевостей України, свідчать про бажання населення навчатися загальноросійською книжною мовою²⁴.

Після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити більш жорстку мовну політику. Цьому сприяли наклепницькі донесення з України про зв'язок діячів українського національного руху з польським повстанням і про те, що навчання в школах рідною мовою може сприяти відриву України від Росії. Наслідком, як відомо, став валуєвський цир-

куляр (1863 р.) про заборону друкувати науково-популярні і релігійні книжки українською мовою. Але в уряді знайшлася людина, яка не побоялася захистити право українців навчати своїх дітей рідною мовою. То був міністр народної освіти (О.В. Головнін). Він особливо наголошував на необхідності розповсюдження українського перекладу Нового Завіту²⁵. Але у 1863 р. св. Синод, отримавши український переклад цієї священної книги, заборонив друкувати її, а дещо пізніше — й читати проповіді народною мовою²⁶.

Та в 1871 р. у Відні вийшло чотири Євангелія у перекладі П. Куліша та І. Пулюя (доцента фізики Віденського університету), а в 1880 р. у Львові був надрукований (також у їх перекладі) повний текст Нового Завіту. За свідченням фахівців, ці книжки були ближчими до народної української мови, ніж синодальне російське видання «Нового Завета» до російської мови.

Якісний переклад цих священних книг відіграв позитивну роль у формуванні громадської думки стосовно офіційного визнання статусу української мови. Газети «Заря», «Русский Курьер», «Голос», «Церковно-общественный вестник» висловилися проти урядової заборони Емським указом 1876 р. друкування і навіть ввезення з-за кордону книжок, написаних українською мовою. У пресі висловлювалися міркування, в тому числі М. Костомаровим, що сектантство, зокрема штундизм, в Україні з'явилося через відсутність Св. Письма українською мовою.

У дискусію втрутилося духовенство. Через місцеві газети і «Киевские епархиальные ведомости» — орган Київської єпархії та Київської духовної академії — воно пояснювало, що послаблення, чи підрив позицій української мови і потяг до штундизму — явища не взаємопов'язані, що коріння штундизму набагато глибше. Секти старообрядців виникли там, де духовенство роз-

мовляло з народом його мовою з усіма місцевими відтінками. Секти, що мали схожість із штундистами (духоборці, молокани), склалися переважно з росіян, участь українців у них була незначною. Штундисти перейняли вчення німецьких колоністів Херсонської губернії. Духовенство не погоджувалося із звинуваченнями в тому, що воно не розмовляє з народом рідною мовою, і запевняло, що саме українська мова використовується у повсякденних контактах з віруючими, при виконанні треб. Навіть молоді священники, які після закінчення духовних навчальних закладів не зовсім упевнено почуваються в українській мові, одне з найсвятіших таїнств — сповідь — здійснюють рідною мовою віруючих і в задушевній бесіді доходять до серця й розуму людини.

Проте духовенство, відзначалося в одній із заміток, не прагне робити українську мову переважаючою у церковних проповідях, і те, що зараз вони звучать мовою російською, — наслідок тільки переконання, що це зручно і зрозуміло віруючим. Її автор робив також спробу спростувати чутки, ніби штундисти користувалися Євангеліями українською мовою, привезеними з Галичини²⁸.

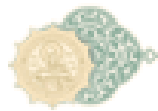
Звісна річ, кожний висловлював свою точку зору, причому зумовлену не лише власним сумлінням, хоч відмовити їм у цьому не можна, а й залежністю від вищої духовної влади. Ректори Київської духовної академії, як і митрополити, повинні були суворо дотримувати всіх наказів св. Синоду. Так, київський митрополит Платон писав ректору академії, ніби в секретному повідомленні обер-прокурора від 4 травня 1884 р. йдеться про заборону урядом видання журналу «Отечественные записки», який не лише «відкривав свої сторінки поширенню вадливих ідей, а навіть мав ближчими своїми співробітниками осіб, що належали до складу злочинних таємних товариств»²⁹. Обер-прокурор зажадав, щоб цей журнал за два останніх десятиріччя

«був цілком вилучений з духовно-навчальних закладів», як і інші «шкідливі» твори, наприклад, Д. Писарева та М. Добролюбова. Невдовзі ректорові академії за його наказом доповідали, що «Отечественные записки» і твори М. Добролюбова вилучені й зберігаються в академічній бібліотеці в особливій шафі, а творів Д. Писарева не виявлено³⁰.

У своє друге півстоліття Київська духовна академія вступила оновленою за принципами статуту 1869 р.: керівництво здійснювалося радою і правлінням академії, цензурний комітет ліквідовувався так само, як і духовно-учбові округи (всі духовні навчальні заклади переходили в управління Учбового комітету при св. Синоді). За новим статутом, у Київській духовній академії поруч з богословським та церковно-практичним відкривалося церковно-історичне відділення, що зумовило значну активізацію наукових досліджень і, відповідно, публікацій. За наступним статутом (1884 р.), три відділення ліквідовувалися, а з ними й посади помічників ректора з учбової частини. Предмети розподілялися на обов'язкові і необов'язкові, академія знову мала здійснювати нагляд за учбовим процесом у семінаріях (у 1887 р. їй були підзвітними 16 семінарій). Цей статут розширив можливості академії у підготовці кадрів вищої кваліфікації: якщо раніше вона мала право присудження лише магістерських ступенів, то тепер рада академії розглядала й докторські дисертації³¹. Крім кваліфікаційної діяльності, рада займалася зарахуванням і виключенням студентів, видачею дипломів і атестатів, складенням інструкцій, розробкою заходів для вдосконалення навчального процесу, заснуванням наукових товариств тощо.

За журналами засідань ради, які ректор представляв митрополиту для контролю, простежується різнобічна діяльність академії. Звернемо увагу на окремі важливі її аспекти, зокрема підтримку своїми викладацькими кадрами інших навчальних закладів. Ще з часу заснування Київського університету св. Во-

лодимира (1834 р.) попечитель Київського учбового округу листувався з митрополитом, запрошуючи професора духовної академії протоієрея І. Скворцова читати в університеті богослов'я і церковне право. За погодженням з Комісією духовних училищ міністерство народної освіти затвердило згадану кандидатуру на посаду професора догматичного і морального богослов'я, церковної історії та церковного права³².

В університеті св. Володимира працювали й інші професори Київської духовної академії: О. Новицький, Ф. Авсєнев, С. Гогоцький, а в Рішел'євському ліцеї — І. Міхневич. У листопаді 1838 р. на посаду ординарного (штатного) професора фізики рада Київського університету св. Володимира одноголосно обрала 34-річного ординарного професора фізико-математичних наук Київської духовної академії В.П. Чеховича. Академія передала в університет формулярний список, де зазначалося, що В.П. Чехович родом з Волинської губ., з сім'ї священика, за розпорядженням генерал-губернатора брав участь у роботі комісії з розслідування обставин польського повстання 1830—1831 рр.³³. Спочатку він навчався у Волинській семінарії, про яку тепло згадував і позитивно оцінював навчально-виховний процес у ній. Його спогади свідчать, що не всі тогочасні семінарії були явищем похмурим, а бурсацьке життя — безпросвітним. В.П. Чехович іноді, жартуючи, казав, що росіяни привчені Петром I в одній руці тримати батога, у другій — буквар, а українці, які жили подалі, не володіли такими прийомами³⁴. Він відзначив високий рівень викладання у Волинській семінарії латинської, французької і німецької мов.

В академію В.П. Чехович вступив у 1823 р. Як він згадував пізніше, студенти трималися гордовито і відзначалися високою самосвідомістю. Ще б пак, у Києві тоді ще не було іншого вищого навчального закладу, тому академічні вихованці викликали до себе повагу. Серед студентів він був одним з улюбле-

них і популярних викладачів. Залишившись на викладацькій роботі в академії, В.П. Чехович через 7 років (1834 р.) став ординарним професором фізико-математичних наук, пропрацювавши загалом 35 років. Ці дисципліни не входили до обов'язкової програми, тому піднести їх викладання на високий ступінь, як гуманітарні предмети, не виявлялося можливості, адже бракувало обладнання і посібників. Однак місце в академічній корпорації В. П. Чехович займав поважне, як талановита, розумна й надзвичайно ерудована людина (до речі, переклав з німецької фізику Вебера). З вересня 1837 р. до липня 1846 р. він викладав фізику в університеті, а 1842 по 1850 рр. працював в Інституті шляхетних дівчат³⁵, крім того, співробітничав у «Тимчасовій Комісії для розгляду стародавніх актів», де брав безпосередню участь у редагуванні 2 тому її «Памятників...», присвячених історії Київської академії³⁶.

Працівники духовної академії й університету підтримували особисті і наукові контакти, митрополит Євгеній та ректор І. Борисов були почесними членами університету, а університетська друкарня часто друкувала праці викладачів і студентів духовної академії³⁷.

Практика запрошення академічних викладачів в університет тривала. Так, у лютому 1885 р. рада академії розглядала питання про надання дозволу читати в університеті лекції з російської словесності на посаді приват-доцента В. Малиніну. Оскільки в академічному статуті немає пунктів про заборону чи дозвіл займати посади в інших навчальних закладах, рада не заперечувала проти викладання в університеті, якщо буде дозвіл митрополита. Рада також дала згоду своєму професорові С. Голубеву на викладання в університеті історії церкви³⁸. Цей предмет, згідно з університетським статутом 1863 р., входив у програму історико-філологічних факультетів аж до 1917 р. Дехто з працівників академії викладав у

гімназії Ващенко-Захарченка, на Вищих жіночих курсах та в інших навчальних закладах Києва.

Пізнавальний і науково-практичний інтерес становлять записи в журналі академічної ради про захист дисертацій. Тут звертають на себе увагу скрупульозність опонентів, теми досліджень, ґрунтовність рецензій тощо. На вже згаданому засіданні ради заслуховувався розгорнутий висновок професора І. Малишевського на твір С. Трегубова «Релігійний побут росіян і стан духовенства у XVIII ст. за мемуарами іноземців». Рада визнала його задовільним для здобуття ступеня магістра і затвердила опонентами, крім І. Малишевського, професора А. Розова та доцента В. Завітневича. Тоді ж було вирішено призначити для попереднього ознайомлення з дисертацією Ф. Покровського «Поділення єврейського царства на іудейське та ізраїльське царства» професора біблійної археології та єврейської мови А. Олесницького³⁹.

Не будемо наводити далі такі приклади — їх досить багато в опублікованій літературі й архівних справах, — зазначимо лише, що науковим працям студентів, як важливому засобу їх інтелектуального розвитку, надавалося першорядного значення, і за них присуджувалися наукові ступені.

Траплялося, що студентські праці були невисокого рівня. Так, у 1841 р. св. Синод доручив колишньому подільському архієпископу розглянути твори вихованців Московської духовної академії. Він зробив багато зауважень, відзначивши у тому числі неохайність, посилання на маловідомих авторів, наведення цитат мовою оригіналу без перекладу. Зважаючи на наявність таких недоліків і в працях вихованців інших навчальних закладів, св. Синод видав розпорядження, щоб від студентів вимагалось не більше двох творів, не дуже великих, написаних охайно, з логічно висловленими думками, використанням слов'янської Біблії тощо. У жовтні 1841 р. ці вимоги були доведені до відо-

я вихованців Київської духовної академії у вигляді листа з пропозиціями обер-прокурора св. Синоду⁴⁰.

Випускники духовної академії отримували чини нарівні з вищими іншими навчальних закладів, що часом викликало невдоволення цивільних службовців. Тому не випадково у газеті «С.-Петербургские ведомости» з'явилась стаття, автор якої (він підписався ініціалами Р.С.) висловився проти того, щоб вихованці духовних навчальних закладів займали посади цивільних чиновників. Свою позицію він мотивував тим, що для такої праці недостатньо знань, отриманих у богословських закладах, і пропонував, щоб в академіях викладали люди з університетськими науковими ступенями, тоді їх вихованці отримуватимуть всебічну освіту.

Ця та інші публікації такого ж спрямування спонукали професора Київської духовної академії В.Ф. Певницького виступити в журналі «Труды Киевской духовной академии» з метою спростування таких уявлень. Він аргументовано довів, що духовні академії навчали не лише богослов'я, що їх випускники приносять користь суспільству як у церковній, так і в цивільній сферах діяльності. На жаль, зазначав професор, останнім часом щодо цього предмету поширюються не виважені, а то й просто фейлетонного характеру судження. У зв'язку з цим В. Певницький досить влучно зауважив: коли «університетська наука перебувала ще в дитячому віці, духовні академії накреслили собі широку програму, яка робила богослова не лише спеціалістом і знавцем своєї справи, а цілком освіченою людиною...»⁴¹. Поруч з богослов'ям, продовжував професор, у духовних академіях стоїть філософія, яка в такому повному обсязі ще й досі не вивчається в університетах. Нові філософи в останніх, на його думку, існують поки що в домислах п. Антоновича, а насправді туди запрошують професорів з академії, які, до речі, вже опублікували чимало своїх наукових праць. Студенти академії вивчають усі гуманітарні

науки й пишуть багато творів, що робить їх практично освіченими, і, безумовно, кожен з них, потрапивши до університету, відразу довів би свої здібності й глибокі знання.

На підтвердження цього наведемо деякі фрагменти звітів викладачів, які вони подавали до академічної ради після закінчення навчального року. Приміром за 1869/70 навчальний рік в архіві є короткий виклад змісту курсу історії церкви, детально розроблений конспект з історії філософії та огляд уроків з психології, що містить такі пункти: а) постановка науки про душу людську, основний початок її, завдання і метод; б) наукове достоїнство; в) теоретичний і практичний інтерес та ін. Конспект належав професору філософії Д. Поспехову. Тут же представлені розробки лекцій з педагогіки за такою структурою: Вступ, загальна теорія виховання: I. Про виховання фізичне; II. Про виховання моральне; III. Про виховання розумове. Серед звітів є огляд уроків з російської історії, а також патрології (науки про життя і діяльність Святих Отців), догматичного богослов'я тощо⁴².

Безумовно, уявити справжній рівень навчання за конспектами важко, бо вони створюють лише опосередковану картину. Однак є свідчення дослідників, які доводять, що воно, зокрема викладання філософії, як і в Києво-Могилянській академії, стояло на рівні не нижчому, ніж у кращих європейських університетах, що академічних професорів С. Гогоцького, П. Юркевича, М. Троїцького та ін. запрошували читати лекції в Київському університеті св. Володимира, а проф. Голубинського як ученого знав і шанував англійський філософ Шеллінг⁴³.

В. Певницький переконливо довів на численних прикладах позитивну роль у суспільстві вихованців академії, навівши відгук про їх діяльність, в якій виявлялася працелюбність, цілеспрямованість, освіченість, чому змогли б позаздрити представники інших станів⁴⁴.

Статус поважної установи у тогочасному суспільстві духовна академія підтримувала своєю культурно-просвітницькою діяльністю, заснуванням наукових товариств, читанням лекцій, проповідей тощо. Уже з перших років існування вона зробила правилом друкувати і розсилати в духовні навчальні заклади, університет, церковним ієрархам та іншим зацікавленим особам кращі твори своїх викладачів і студентів. Так, єпископ староруський М. Антипов у листі до ректора архімандрита Мелетія Леонтовича (вересень 1824 р.) зазначав, що йому було приємно одержати студентські «Опыты» і що він роздавав 10 примірників тим, хто бажав, а один надіслав своєму сусідові графу Аракчєєву. М. Леонтович зауважив, що у разі потреби він буде платити за надіслані книжки і запитував, чому досі не надруковані «Советы молодому проповеднику»⁴⁵. У 1839 р. друкарня Київського університету св. Володимира надрукувала I том творів вихованців Київської духовної академії⁴⁶. А двома роками раніше, як уже згадувалось, академія започаткувала видання журналу «Воскресное чтение», розрахованого на широке коло читачів.

У 1860 р. з метою пропаганди науково-освітніх ідей, розширення проблематики досліджень почали видаватися «Труды Киевской духовной академии», в яких публікувалися статті на богословські теми, про розвиток духовної освіти, з народного життя, а також огляди тогочасних церковних подій тощо. Згодом у журналі друкувалися протоколи засідань ради академії, звіти і промови на урочистих зборах, матеріали диспутів, кандидатські, магістерські і докторські дисертації⁴⁷. «Труды Киевской духовной академии», що стали своєрідною візитною карткою науково-педагогічної діяльності академії, містять багато цікавого і повчального матеріалу і заслуговують, на наш погляд, на спеціальне історіографічне дослідження.

На редакційних зборах у грудні 1905 р. працівники журналу заслухали доповідню А. Глаголева, П. Кудрявцева та В. Ри-

бинського, в якій пропонувалося з метою піднесення ролі викладачів академії у вивченні і висвітленні важливих подій релігійного, суспільно-політичного, наукового і культурного життя заснувати щотижневє видання. У майбутньому журналі «Киевское воскресное слово» передбачалися відділи: публіцистичний, науково-літературний, критично-бібліографічний, внутрішній та зарубіжний огляди, змішаний відділ, відповіді на запитання читачів⁴⁸. Ідею схвалили, але через матеріальні труднощі було вирішено відкласти втілення її в життя до більш сприятливих часів. Тоді ж замість незмінного довгі роки В.Ф. Певницького редактором журналу «Труды Киевской духовной академии» було обрано В. Рибинського і висловлено побажання більше уваги в журналі приділяти питанням церковно-суспільного життя.

Київська духовна академія завжди про це дбала і шукала можливостей для залучення до науково-дослідної і просвітницької діяльності більшої кількості людей, поширення культурно-освітніх надбань серед широкого кола зацікавлених осіб, створивши наукові товариства і музеї. Зокрема, в 1872 р. за рішенням ради академії до св. Синоду надіслано проект статуту Церковно-археологічного музею та Церковно-археологічної комісії «для наукової розробки й успішного викладання церковної археології і взагалі з метою збереження для науки старожитностей церковних»⁴⁹. У музеї передбачалися відділи: рукописів і рукописних актів; стародруків і гравюр; церковної архітектури; живопису і скульптури; церковного начиння. Св. Синод дозволив заснувати і музеї, і комісію, запропонувавши лише змінити назву другої на «товариство». Через два десятки років у згаданому музеї (відкрито 1878 р.), що функціонував при академічній бібліотеці, налічувалося понад 35 тис. експонатів: пам'яток церковної архітектури, живопису, а також нецерковних речей — фотографій, актів, грамот, книг, періодичних видань тощо⁵⁰. Музей відвідували поодиночі і групами студенти академії, інших

навчальних закладів не лише київських. Музей служив також науковим цілям, про що свідчить робота в ньому професорів Київського та Новоросійського університетів, працівників інших музеїв і бібліотек, духовних осіб⁵¹.

Діяльність музею і згаданого товариства здобула авторитет київським ученим у науково-освітніх колах Росії. У грудні 1885 р. Московське археологічне товариство зверталось до Київської духовної академії з пропозицією взяти участь у засіданні попереднього комітету з підготовки VII археологічного з'їзду в Ярославлі. На жаль, склалося так, що через усякі формальності замість учених Київської духовної академії на згаданому зібранні цей навчальний заклад представляв його почесний член граф М.В. Толстой⁵².

Церковно-історичне та Археологічне товариство при Київській духовній академії поступово зростало кількісно і якісно. У 1903 р. його почесним членом був обраний заслужений професор Київського університету св. Володимира Т.Д. Флоринський, дійсними членами: професори того ж університету В.С. Іконников та Г.Г. Павлуцький, С.-Петербурзького — Д.В. Айналов, Московської духовної академії — О.П. Голубцов та ін. У 1903 р. товариство складалося, крім голови (ректор академії Платон), з 21 почесного, 124 дійсних членів і 34 членів-кореспондентів. На свої засідання воно виносило досить цікаві і важливі теми, наприклад, 1903 р. — «Сучасна Галичина в церковному, релігійно-моральному й археологічному відношеннях» Ф. Титова, «Кілька даних для характеристики релігійної думки і життя на Заході» П. Кудрявцева, «Про Гнилецький або Глушецький монастир Пречистия на урочищі Церковщина поблизу Києва» М. Петрова та ін. Члени товариства виїздили на місця для подання практичної допомоги у розв'язанні питань забудови церков, їхнього оздоблення, влаштування музеїв при монастирях, визначення наукової цінності археологічних знахідок тощо⁵³.

Великого резонансу набула також діяльність Релігійно-просвітницького товариства, яке одним із своїх завдань вважало сприяння моральному розвитку суспільства. У згаданому Товаристві, заснованому 1894 р., об'єдналися духовні і світські особи з метою організації диспутів, читання лекцій на релігійно-філософські теми. На публічних зборах вони дискутували про безсмертя душі, духовні прагнення, про церкву (з приводу сучасних релігійних запитів). З березня 1904 р. викладач академії А. Булгаков виступив з доповіддю «Про просвіту народів», в якій порушив проблему визначення мети освіти і виховання та засобів її досягнення. А. Булгаков розглядав питання в теоретичній площині, намагаючись з'ясувати, чи можлива просвіта народу шляхом лише розумового розвитку, з чого починати просвітницьку справу та яка суттєва відмінна риса справжнього просвітництва. На основі прикладів з св. Письма та всесвітньої історії він доводить, що людські цивілізації, які досягли досить високого ступеня розумового розвитку, гинули внаслідок низької моральної культури, відсутності духовності. Отже, робить висновок А. Булгаков, поширення знань про премудрого Владиду, тобто сполучення освіти з релігійним вихованням, має бути неодмінним завданням просвітництва⁵⁴. Взагалі, на його думку, освіту слід починати з релігійного виховання, зокрема з опанування понять добра і зла, виховання любові до ближнього. На закінчення А. Булгаков зауважив, що моральний стан суспільства свідчить про ступінь його розвитку в цілому.

Роздуми і висновки А. Булгакова і сьогодні звучать актуально, адже в наш вкрай нестабільний час поперано духовні цінності, відсутня єдність розумового, фізичного і морального виховання.

У 1907 р. викладачі Київської духовної академії П.П. Кудрявцев, В.І. Екземплярський, В.Д. Попов та В.З. Завітневич створили Релігійно-філософське товариство (остаточно сфор-

моване 1908 р.). Очолив його П.П. Кудрявцев, його помічниками стали В.Д. Попов та В.В. Зеньківський. До ради згаданого товариства входили В.З. Завітневич, В.І. Екземплярський — друзі сім'ї Булгакових, В.М. Лашнюков, секретарські обов'язки виконувала київська журналістка О.П. Прохаско⁵⁵.

У зв'язку з виключенням В.І. Екземплярського з Київської духовної академії за виголошену на засіданні Релігійно-філософського товариства і згодом опубліковану доповідь про Л.М. Толстого ректор видав розпорядження про вихід викладачів академії з товариства. П.П. Кудрявцев і В.З. Завітневич залишили його офіційно, проте на закритих засіданнях продовжували читати лекції.

У складі Київського релігійно-філософського товариства перебували викладачі не лише духовної академії, а й багато інших: Ф.П. Істомін — викладач словесності Інституту шляхетних дівчат, О.П. Істомін — викладач російської мови і педагогіки Київської жіночої гімназії св. Ольги, П.В. Тихомиров — в.о. екстраординарного професора університету св. Володимира і багато ін.⁵⁶

Засідання Товариства відбувалися в приміщенні Педагогічного музею та щосереди у помешканні П.П. Кудрявцева. В 1914 р. з ініціативи університетської професури поряд з Релігійно-філософським було засноване Науково-філософське товариство. До його складу увійшли В.З. Завітневич, П.П. Кудрявцев, дехто з учених входив до обох товариств. Під час першої світової війни деякі члени Науково-філософського товариства евакуювалися до Саратова, а Релігійно-філософське продовжувало діяти в Києві.

Релігійно-філософське товариство з 1916 р. видавало свій часопис «Христианская мысль», на сторінках якого друкувалися праці з філософії і психології, а також здійснювало окремі видання творів В.В. Зеньківського, О.К. Закржевського та ін.

1918 року В.В. Зеньківський, який став міністром сповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського, викладав історію релігії на літературному факультеті університету св. Володимира і того ж року очолив об'єднання філософських товариств під назвою «Релігійно-філософське товариство»⁵⁷.

Церковні ієрархи розгорнули роботу з підготовки реформування духовних академій, відчувши з виданням царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. подих політичної свободи. У 1906 р. в Київській духовній академії за дорученням загальних зборів професорів було складено «Проект найбільш необхідних змін і доповнень статуту православних духовних академій». Одним з його авторів виступав уже згадуваний П.П. Кудрявцев, якого під час ревізії академії (1908 р.) архієпископ волинський Антоній назвав «російським Вольтером».

З огляду на те, що запропонована програма реформування вимагала багато часу для здійснення її у загальнодержавному масштабі, пропонувалося ввести тимчасові зміни і доповнення до статуту, які містять основні моменти проекту. Отже, з 1906 р. Київська духовна академія діяла за «Тимчасовими правилами», а з 1910 — за новим статутом, згідно з яким усі управлінські питання зосереджувалися в руках ректора. Разом з додатковими змінами, внесеними наступного року, ці документи визначали зміст і характер навчання в духовній академії та управління нею. Крім навчальних дисциплін, що вивчалися в той час у всіх академіях, у Київській викладалася ще й історія західноруської церкви.

В останнє десятиріччя існування Київська духовна академія зазнала не лише перебудов, що стосувалися всіх духовних академій Росії, а й переживала негативні наслідки ревізії 1908 р., першої світової війни, революції та громадянської війни. Внаслідок упередженої перевірки (1908 р.) єпископом Антонієм (Храповицьким), який звинувачував її викладачів

І ректора в лібералізмі і навіть безбожництві, частина поміжних професорів — М. Петров, А. Розов, В. Завітневич, В. Екземплярський — були видалені з академії й замінені молодими.

У квітні 1919 р., згідно з декретом Радянської влади про відділення церкви від держави і школи від церкви, секуляризацію церковного і монастирського майна, уповноважений комісар В. Мицкуна оголосив про закриття академії (до кінця 1919 р. деякі професори продовжували читати лекції, збираючи по кілька студентів у себе вдома).

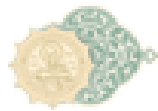
В цьому повідомленні автор висвітлив найважливіші події та факти, які свідчать, що історія Київської духовної академії цікава з науково-пізнавального, практичного і політичного боку. Вона дає змогу глибше зрозуміти тогочасне суспільство, стосунки між його окремими соціальними верствами, ставлення останніх до політичних проблем тощо. Академія давала своїм вихованцям вищу освіту, але своєю метою її вихованці вбачали втілення в суспільному житті перш за все релігійних ідеалів, а не політичних, хоч працювали вони не лише у церковній, а й у цивільній сферах.

Література

1. Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ея в 1819 году. Спб., 1863; Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. К., 1924.
2. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. К., 1981.
3. Історія церкви та релігійної думки в Україні, у 3-х кн. К., 1994.
4. Там же. Кн. 3. С. 258-259.
5. Тітов Хв. Назв. праця. С. 288.

6. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 711, оп. 2, спр. 96, арк. 3.
7. Тітов Хв. Назв. праця. С. 332—333.
8. Малышевский Ив. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. К., 1869. С. 20.
9. Мацевич Л. Заметки и материалы для истории Киевской Духовной Академии // Труды Киевской духовной академии. 1893. № 1. С. 77.
10. ЦДІА України, ф. 182, оп. 1, стр. 15, арк. 1, 5; спр. 16, арк. 1.
11. Титаннов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. Вильна, 1908. С. 382.
12. Карпов С.М. Евгений Болховитинов как митрополит Киевский. К., 1914. С. 206.
13. Шип Н.А. Киевская духовная академия во времена митрополита Евгения // Київський Болховітіновський збірник. К., 1993. С. 104-106.
14. Карпов С.М. Назв. праця. С. 206.
15. Малышевский Ив. Назв. праця. С. 34.
16. Максимович М. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. Спб., 1871. С. 115
17. Там же. С. 118, 128-134.
18. Титлинов Б.В. Назв. праця. С. 60.
19. Центральна бібліотека Російської Федерації (колишня ім. В.І. Леніна). Відділ рукописів, ф. 447, К. 3, од. зб. 2, арк. 132.
20. Там же, арк. 133.
21. Письма митрополита Арсения к протоиерею П.Г. Лебединцеву // Киевская старина. 1900. № 11. С. 133.
22. По поводу распространения грамотности в Югозападной России // Труды Киевской духовной академии. 1861. № 5. С. 104-105.

23. Там же. С. 109.
24. Там же. С. 110.
25. Костомаров Н. Укранофильство // Русская старина. 1881. № 2. С. 319.
26. Хроника. — Литературное обозрение // Вестник Европы. 1881 № 2. С. 896.
27. Там же. С. 898.
28. Киевлянин. 1881. № 32. С. 1-2.
29. ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 1649, арк. 2, 5 зв., 6.
30. Там же, арк. 5.
31. Біднов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. Кремінець, 1931. С. 11.
32. ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 946, арк. 4, 8, 13.
33. Там же, спр. 1374, арк. 1-4.
34. Певницкий В. Сведения о жизни покойного профессора К. Д. Академии В.П. Чеховича // Труды Киевской духовной академии. 1862. № 11. С. 414.
35. Там же. С. 420.
36. Тітов Хв. Назв. праця. С. 388.
37. ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 1363, арк. 1, 2.
38. Там же, оп. 3, спр. 1682, арк. 10.
39. Там же, арк. 15-15 зв.
40. Там же, спр. 226, арк. 2, 3; оп. 1, спр. 1805, арк. 4.
41. Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях // Труды Киевской духовной академии. 1861. № 10. С. 226.
42. ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 7, 9, 14, 29-30, 45, 90-96.
43. Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях. С. 227.
44. Там же. С. 252-253.
45. К материалам для истории Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. 1888. № 11. С. 129.

46. ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 1677, арк. 1.
47. Двадцятилетие журнала «Труды Киевской духовной академии». К., 1879. С. 216.
48. Рыбинский В. Из академической жизни // Труды Киевской духовной академии. 1906. № 1 С. 191.
49. ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 6492, арк. 1-2, 8 зв.
50. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/95 учебный год // Труды Киевской духовной академии. 1895. № 11. С. 385.
51. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. 1904. № 4. С. 22.
52. ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 1683, арк. 1-2.
53. Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. 1904. № 4. С. 1, 2, 24.
54. Булгаков А. О просвещении народов // Труды Киевской духовной академии. 1904. № 4. С. 474-475.
55. Шурляков С. До Історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. 1993. № 7-8. С. 153-156.
56. Шурляков С. Назв. праця. С. 158-160.
57. Там же. С. 173.